

PROSTOR

20 [2012] 1 [43]

ZNANSTVENI ČASOPIS ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM
A SCHOLARLY JOURNAL OF ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

SVEUČILIŠTE
U ZAGREBU,
ARHITEKTONSKI
FAKULTET
UNIVERSITY
OF ZAGREB,
FACULTY
OF ARCHITECTURE

ISSN 1330-0652
CODEN PORREV
UDK | UDC 71/72
20 [2012] 1 [43]
1-218
1-6 [2012]

Af

POSEBNI OTISAK / SEPARAT | OFFPRINT

ZNANSTVENI PRILOZI | SCIENTIFIC PAPERS

32-45 **IGOR FISKOVIĆ**

GRAD PAG – PRIMJER 'REALNOGA
GRADA' IZ 15. STOLJEĆA

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK
UDK 711.4.03(497.5 PAG)"14"

THE TOWN OF PAG – AN EXAMPLE
OF A 15TH CENTURY "REAL TOWN"

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
UDC 711.4.03(497.5 PAG)"14"

Sl. 1. Zračna fotografija grada Paga u 20. stoljeću
Fig. 1. PAg IN THE 20TH C., AERIAL PHOTOGRAPH

IGOR FISKOVIĆ

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI
HR – 10000 ZAGREB, I. LUČICA 3

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK
UDK 711.4.03(497.5 PAG)“14”

TEHNIČKE ZNANOSTI / ARHITEKTURA I URBANIZAM

2.01.04. – POVIJEST I TEORIJA ARHITEKTURE
I ZAŠTITA GRADITELJSKOG NASLIJEĐA

HUMANISTIČKE ZNANOSTI / POVIJEST UMJETNOSTI

6.05.01. – POVIJEST I TEORIJA LIKOVNIH UMJETNOSTI, ARHITEKTURE,
URBANIZMA I VIZUALNIH KOMUNIKACIJA

ČLANAK PRIMLJEN / PRIHVACEN: 10. 2. 2011. / 14. 6. 2012.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF ART HISTORY
HR – 10000 ZAGREB, I. LUČICA 3

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
UDC 711.4.03(497.5 PAG)“14”

TECHNICAL SCIENCES / ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

2.01.04. – HISTORY AND THEORY OF ARCHITECTURE
AND PRESERVATION OF THE BUILT HERITAGE

HUMANITIES / ART HISTORY

6.05.01. – HISTORY AND THEORY OF FINE ARTS, ARCHITECTURE,
URBAN PLANNING AND VISUAL COMMUNICATION

ARTICLE RECEIVED / ACCEPTED: 10. 2. 2011. / 14. 6. 2012.

GRAD PAG – PRIMJER ‘REALNOGA GRADA’ IZ 15. STOLJEĆA

THE TOWN OF PAG – AN EXAMPLE OF A 15TH CENTURY “REAL TOWN”

PAG
PLANIRANI GRAD
POLITIČKA I PRIVREDNA STRATEGIJA
POVIJESNI URBANIZAM
15. STOLJEĆE

Grad Pag na istoimenom otoku, u vrelima pisan kao *Citta Nuova*, utemeljen je 1443. godine premještanjem Staroga Paga sa sućelne obale dubokog zaljeva. Zacrtno je originalan projekt do danas sagledive gradske jezgre s geometrijskom planimetrijom unutar prstena zidina. Analizira se urbanistički sustav po svim parametrima i kriterijima te predlaže gledati Pag kao ‘realni grad’ koji je proizašao iz ekonomske strategije i dometa kulture 15. stoljeća na istočnom Jadranu.

PAG
URBAN PLANNING
POLITICAL AND ECONOMIC STRATEGY
HISTORICAL URBANISM
15TH CENTURY

Recorded historically as *Citta Nuova*, the town of Pag on the homonymous island was established in 1443 by relocating Old Pag from the opposite side of a bay. The original geometric urban design within the town walls is still evident in the present town centre. The paper presents an analysis of Pag’s urban system and proposes a consideration of Pag as a “real town” whose creation was influenced by economic strategies and cultural achievements in the 15th-century Eastern Adriatic.

UVOD

INTRODUCTION

U kulturno-povijesnom naslijeđu hrvatskih zemalja grad Pag zauzima vrlo značajno mjesto jer je jedini planski zasnovan i cjelovito ostvaren urbani organizam iz 15. stoljeća. S obzirom na to da je geometrijski raster njegova urbanističkog rješenja posve osobit i bez igdje prepoznatih izravnih uzora, sigurno zaslužuje veću pozornost i podrobnija vrjednovanja nego što ih je dobio u ukupnoj našoj povjesnici, a i znanosti o empirijama i teorijama urbanistike. Veoma su se dugo znanja i pisanja o njemu vodila s mahom slobodnim tezama te zadržala gotovo na razini uopćenih procjena bez širih provjeravanja.¹ Uglavnom se ukazivalo na načelnu vezu s antičkim, po-tanje ipak neizlučenim modelima, dok se čitav projekt bez čvrstih potvrda pripisivao Jurju Matejevu Dalmatincu kao vodećem umjetniku na istočnoj obali Jadrana u doba podizanja Paga.² Bio je to povod da na znanstvenome skupu u prigodi obilježavanja petstopedesetogodišnjice osnutka grada izložim neka opažanja i zaključke drugačije od svih prijašnjih kako bi se proširila razmatranja o fenomenu toga planiranoga grada.³ Pritom sam koristio analize povijesne jezgre koje je za potrebe provedbenoga urbanističkog plana Paga bio načinio kolega dr.sc. Vladimir Bedenko,⁴ a u Institutu za povijest umjetnosti izradio mi je arhitekt Ivan Tenšek grafičke prikaze kojima sam popratio izlaganje. Poslije je kolega dr.sc. Emil Hilje istražio arhivsku građu o arhitektonskoj baštini otoka i obra-dio relevantne spomenike, te cjelovito obja-

vio svoja gledišta o njima.⁵ Ipak, potrebno je još govoriti o izvornom i jedinstvenom prostorno-gradevnom ustrojstvu grada Paga kao ostvarenju renesansnoga doba, a uz korištenje unatrag više od dva desetljeća iznesenih nacrti, kako bi se zaokružila svijest o njegovim posebnostima.

PROBLEMATIKA PRIMJERA

ADDRESSING URBAN ISSUES OF PAG

U razlaganju povijesne osnove konkretnog događaja planirane gradogradnje važno je, prije svega, ustvrditi kako nastanak grada Paga nije nego krajnja racionalizacija htijenja i postignuća koja su se na istoimenom otoku ocrtavala i prije 15. stoljeća. Njihova narav bezuvjetno potpada pod domenu društveno-političkog ponašanja, budući da izvan njega općenito u ljudskom iskustvu i povijesnoj stvarnosti i nema činova srodnoga značenja. U tome pogledu, bez osvjetljavanja svih složenih prilika koje utjecahu na ukupnu prostornu organizaciju najsjevernijega dalmatinskog otoka, nužno je sumarno iznijeti spoznaje o smještaju grada Paga u prirodnomu njegovu okruženju. Valja nam naime uočiti da se tijekom razvijenoga srednjeg vijeka većina ljudskih posredovanja u otočkom prostoru usredotočila na veliki zaljev mora sred sjeverne obale, koja nikada ne bijaše pogodna za opstanak lokalnih zajednica. Vrlo strma i krsevita te neplodna, a kako je pružena uz uski kanal prema planinske masive Velebita, izložena je učincima oštre klime, ona pripada najslabije napućenoj zoni jadranskog bazena. Ipak, dok u čitavome okružju nisu izrasla znatnija naselja, unutar velikog zaljeva koji je doslovce rasporio otok, u zatišju su na močvarnim plicacima oko južnoga njegova dijela uređene solane. Prouzročivši viši tip okupljanja ljudi, one su odredile sudbinu čitavoga Paga, koji će programski i fizički okruniti pojava planiranoga grada kao središta ni po čemu drugome atraktivnoga predjela. Od najranijih pak spomena tih mjesta proizvodnje soli, kao dobra kojem se posvuda na Sredozemlju okretahu silnice prošlosti, uvelike im se podredila fizionomija kulturnog izražavanja i dometa otočke sredine.

¹ O tome ključno: FISKOVIĆ, C., 1953: 59-66; SUIC, 1953: 39-82.

² Posebno: MONTANI, 1967: 41-60 – s pozivom na dotad poznate arhivske izvore i relevantnu literaturu.

³ Shvativši da ce se tiskanje zbornika radova otegnuti u neizvjesno, osnovne svoje teze i gledišta objavio sam bez nacrti u esejističkom obliku: FISKOVIĆ, I. 1994: 149-159, a ovdje ih doradene opremam bilješkama iz starije i novije literature.

⁴ BEDENKO, 1989.

⁵ HILJE, 1999: 91-137

⁶ SUIC, 1976: 57, 223, 262 (Sl. 173.)

⁷ Trajno ruralnu narav te jedinice otkriva samo ime Paga, što potječe od latinske riječi *pagus* – selo.

Sagledavajući u cjelini ta stanja, nužno je barem ukratko predočiti što im je prethodilo u dugomu vremenskom luku. Pritom je u odnosu na položajnu točku projekta koji nas zanima korisno očitati putanju i mijene recenoga luka unutar površina fizički nepromjenljivoga nevelikog otoka. Glavna su njegova naselja naime isprva bila razmještena sjevernije na plodnijem tlu i okrenuta oduvijek važnijim plovidbenim pravcima, ali su i ona imala specifičnu dinamiku rasta. Tijekom vladavine Rimljana, kada je pod upravom moćnoga carstva nastupila urbanizacija čitave prostrane Provincije Dalmacije, ojačale su drevne, diljem primorja neizostavne ilirske gradine.⁶ Poradi središnjeg položaja na poljoprivredno izdašnim terenima odskočila je *Cissa*, današnja Caska, ali je relativno slaba gospodarska podloga otočke teritorijalne jedinice ipak nije učinila značajnim gradom. Dapače, ulogu životnog središta u kasnoj joj je antici zbog povoljnije svoje otvorenosti moru preotela luka *Navalia*, današnja Novalja, s južne strane otoka.⁷ Međutim i ona je svedena na razinu običnoga sela kada Pažani pod udarima velikih etnopolitičkih promjena nisu stekli snage za upravljanje vlastitim, po svemu skućenim prostorom. U svakom slučaju, antika – koliko god bila nazočna, pa i naizgled jaka – odumirala je s posljedicama širokih sukoba vanjskih sila kojima nije odoljela ni lokalna crkvena organizacija, pa su se otočani, zacijelo nemoćni za uspostavu rano-srednjovjekovne komune, našli na razmeđu interesa kovača sudbine širega podneblja. U tom je smislu vrlo znakovita darovnica hrvatskoga kralja Petra Kresimira IV. koji je 1071. godine okrug stare Kisse dodijelio rapskoj biskupiji, a južni dio otoka ustupio ninskoj, koja će se stopiti sa zadarskom kao najjačom u regiji. Tako je Pag u razdoblje zreloga srednjeg vijeka ušao nejedinstven, gotovo prepušten samome sebi i snalazenju u iskorištavanju statičnih resursa domaće privrede. Na prirodno čvrsto omeđenoome prostoru za vlastite je potrebe održavao poljodjelstvo i stočarstvo, a nije jasno koliko se koristi tada izvlačilo iz solana. No, one su postale glavna meta posezanja Zadra, koji je nakon povlačenja i pada Bizanta izrastao u vodeću snagu

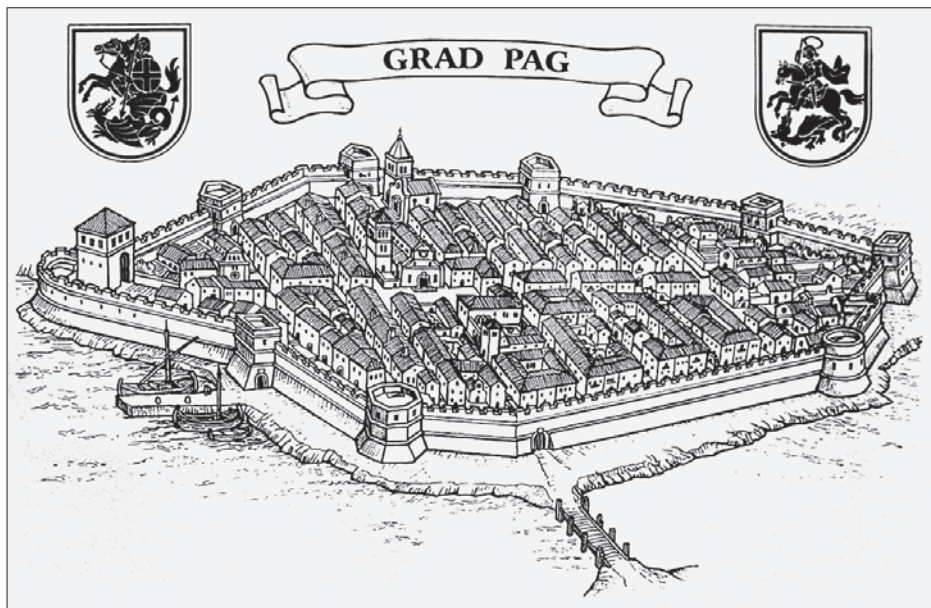
⁶ Puni njezin uzlet odaju tri monumentalne crkve – najveća glavna gradska bazilika i dvije ceterijalne iz 5.-6. st. [SONJE, 1981: 5-26]

⁷ Tijek im je preburan za okvire ovoga prikaza, a razložen u širokoj historiografskoj literaturi o Zadru. Mahom se svode na sukobe kojima arbitrirala Venecija po isprobanoj svojoj diplomatskoj praksi – popustajući sad jednima sad drugima, kako joj je već bilo potrebno.

¹⁰ E. Hilje u nekoliko svojih radova, poglavito u: HILJE, 1999.

¹¹ Za nju se doznaje iz više zapisa, ali je značajno da se u dozvoli za gradnju Novoga Paga izričito veli da postojeće naselje na „nesigurnom mjestu čak se ne može fortificirati”. [MONTANI, 1967: 43]

¹² RAUKAR, 1977: 206 i dr.

SL. 2. GRAD PAG
FIG. 2. THE TOWN OF PAG

na istočnome Jadranu. Upravo je političko-vojni intenzitet njegova ponašanja prema Pagu u razdoblju 12.-14. stoljeća,⁸ a i otpor Pažana prema nadmoćnom i nasrtljivom susjedu, ukazao na slojevit raspored otoc-kih energija, a to će postati glavni razlog i poticaj podizanju novoga grada u zenitu 15. stoljeća.

Dotad se je težište života na otoku sporo premještalo iz sjevernih u južne predjele, gdje desetak crkvice znanih iz pisanih izvora svjedoči prilično gusto nastavanje.⁹ Ono je rezultiralo formiranjem tzv. Staroga Paga koji je, na reljefno neravnome unutrašnjem obronku *Paskog rebra*, kao najveće naselje postao sjedište i središte otočke općine. Za poimanje njegova urbaniteta odlučni su skruti ostatci citadele nedaleko od južne obale Paskoga zaljeva,¹⁰ kao i arhivski spomeni dvaju trgova s javnim lodama, od kojih nema tragova, a profiliranje izgradnje razabire se više iz pisanih podataka negoli fizičkih tragova stambenih kuća. Bez prepoznatljiva oboda zidina, s nekoliko gatova pokraj mora, rastresiti je areal proživio uzlet tijekom 14. stoljeća.¹¹ Neizbježno vezana za raspodjelu lokalno dokućivih dobara, društvena je zajednica njegovih žitelja, raslojenih po stalezima bez većih imovinskih razlika, zacijelo bila i djelomičan posjednik obližnjih solana od početaka mnogobrojnih njihovih bilježenja. Po istima je spoznatljiv i nemali pritisak Zadrana, koji su kao vlasnici nekoliko skladišta soli očito predvodili izvoznu trgovinu što je procvatila preko njihova grada.¹² U kontinuitetu toga mijenjao se život dotad jedne od najzabavnijih zona Jadrana, dok je gradograđevni pothvat iz 15. stoljeća u Paskom zaljevu pridonio mirnom uravnoteživanju prilika na

okolnom otočju. O tome svjedoče odnosi kakvoća spomeničke baštine današnjega Paga prema rapskoj ili krčkoj, obilježenih postojanjem malih biskupija, kakva se na Pagu nije uspjela uspostaviti unatoč povijesno provjerenim nastojanjima.¹³

Zasigurno se utemeljenje Novoga Paga odvijalo uz napuštanje prethodno već prilično razvijenoga Staroga Paga, a za to je bilo ozbiljnih povoda, uz angažiranje vrlo moćnih izvršitelja. U prošlosti hrvatskoga priobalja naime bio je to rijedak slučaj,¹⁴ budući da se većina naselja gradskog tipa razvijala iz antičkih korijena, odlučnih za urbanizaciju područja s uglavnom neporemećenim razmještajem tisućljetnih žarišta života.¹⁵ Međutim, zbivanjima na Pagu posve je sukladan primjer Stona na Pelješcu, gdje je 1330-ih godina tik do solana, vjerojatno zasnovanih još u doba Rimljana, u jednome mahu *ex nihilo* isplaniran i ubrzo oblikovan novi grad.¹⁶ Bio je to čin bez presedana, koji je sadržavao monumentalni sklop fortifikacija podignut radi čuvanja velikoga poluotočkog teritorija u sastavu srednjovjekovne komune Dubrovnika,¹⁷ ali i obrane solana kao visokovrijednog vrela napretka njezine trgovačke privrede. Zasigurno je naime novonastali grad rješavao pitanja radnog ljudstva neophodnog solanama, više negoli učinkovitosti 7 km dugih, ionako s brojnim utrdama neosvojivih zidina, u potezu kojem nadaleko nema istovrijednoga.¹⁸ U nekome je pogledu dakle stonsko djelo uzorno i ogledno predmetu našeg zanimanja, kako po vrsti nedvojbeno političkog okvira poduzimanja, tako i po tipu urbanistički pravilne regulacije koja je popraćena sa do danas sačuvanim nacrtom urbane jezgre.¹⁹ No otvoreno je pitanje koliko ih se uopće smije uspoređivati, s obzirom na ipak različite tvorbene-strukturalne čimbenike koji imaju svoje formalne specifičnosti ovisne o iskustvima vremena i uvjetima prilika u kojima su nastali, međusobno prostorno udaljeni.²⁰

Urbanistička cjelovitost Novoga Paga jamči da se radi o jednokratnom pothvatu koji po svim materijalnim iskazima neprijeporno nadilazi razine sazrijevanja domaćeg društva, te očito ukazuje na posredovanja vanjskih sila. Kohezija tih čimbenika bila je vrlo slojevita pa se teško razjašnjava samo kroz prizmu osamostaljenja paške općine, a ono se okončalo na početku 15. stoljeća kad je ukidanjem zadarske jurisdikcije čitav Pag došao pod vlast Venecije.²¹ Zapravo se mala komuna, nemoguća za suprotstavljanja južnim susjedima, sama ponudila Republici sv. Marka nakon što su zamrli privilegiji koje je kratkoročno bila dobila od anžuvske krune.²² Tako je bez ikakve prinude i usla u sastav mletačke *Stato del Mar* već 1409. godine, među prvima iz jadranske Hrvatske, a neminovno sređivanje života pod zaštitom mocne države zahtijeva-

lo je namicanje doličnijih sjedišta svjetovnim i crkvenim ustanovama, kakva im dotadašnje naseljske jezgre srednjovjekovnog uređenja nisu mogle pružiti. No dok je centralistički ustrojena *Serenissima* diljem Dalmacije uspostavila kolonijalne oblike uprave, tako se i na Pagu u mirnodopskim prilikama rukovodila vlastitim ekonomskim interesima. U tome pogledu mali joj otok bijaše natprosječno vrijedan, poglavito po uređenim solanama kao najvećima na istočnojadranskoj obali,²³ a hoteci im pojačati proizvodnost, nastojala je osigurati veću brojnost radnog ljudstva. Sve mu je dakle trebala sredena urbana jedinica pa je, donekle tragom lokalnog iskustva iz prošlosti Kaske i Novalje, a očekivano po usmjeravanju privrednog života i stjecanju sigurnosti od svake opasnosti, došlo do premještanja glavnoga naselja uz utemeljenje *Citta Nuove*.²⁴

Postavši pak neprijeporni gospodari primorja i otočja, dakako, Mlečani se nisu osobito brinuli oko strategije obrane, prometno i vojno, zbog zakrivenog smještaja posve nesvrhovi-

¹³ U njemu je tada već bilo zatvoreno Vijeće gradskog patricijata. [Sire u: GRANIĆ, 1984: 287-298]

¹⁴ FISKOVIĆ, C., 1958: 45-60. Uzdržava misao austrijskih znanstvenika s početka 20. st. i M. Suica da je na izradi plana grada po shemi 'idealnoga grada', dijelom s „uzorom u Zadru ... vjerojatno sudjelovao i svestrani Juraj Dalmatinac”.

¹⁵ Nestanak pojedinih mogla su izazvati kataklizmička rušenja, gotovo nezabilježena iako znana iz legendi i pučkih priča, te je zamiranje Staroga Paga uistinu rijedak i zanimljiv događaj.

¹⁶ Sumarni prikaz u: MILIĆ, 1995: 143-144.

¹⁷ Sintezno: FISKOVIĆ, I., 1977: 22-27, s navedenom starijom literaturom.

¹⁸ BERTIĆ, 1954: 297-354

¹⁹ Iako je s njime uz strogu kanonizaciju prostorne strukture kao i u Pagu unaprijed prilično formalizirana i sva arhitektura, ipak nema potpunih razloga njihova uvrštavanja u "gradove kolonije", budući da je umjesto sustavnoga doseljavanja ljudi izdaleka u prvome slučaju izvršeno okupljanje stanovnika iz ruralne okolice, a u drugome spontano premještanje građana iz Staroga u Novi Pag.

²⁰ No, da se na tome puno ne zadržavamo – može se naputiti da je Stonu i Pagu političko-privredna komponenta nastanka gotovo istovjetna, donekle slična i društvena s obzirom na status grada-kolonije, a strateška bitno različita.

²¹ Zbog prestanka tlačenja i posezanja od strane Zadra, ziva je pretpostavka da je osnivanje novoga grada Paga u neku ruku posljedica potiranja prava i premoći središnjega dalmatinskog grada, s kojim se *Serenissima* dotad na Jadranu dugo nadmetala.

²² Širi razvoj prilika: KLAIC, PETRICIOLI, 1976: 370-374.

²³ Inače su se za njima jagmili gospodari Jadrana, a Pazani su – nesposobni uzdržati monopol te privredne grane – držali solane sredstvom za kupovinu mogućih slobodina i povlastica pod vanjskim političkim vrhovništvima, pa su na istoj osnovi uznastojali pospjesiti napredak svoje sredine u novim uvjetima.

²⁴ Ona zasigurno nije mogla narasti pod dotadašnjim pritiscima vanjskog podjarmljivanja otoka, a iz Staroga Paga nije preuzela bitna, u naravi tipično medijevalna svojstva koja se u njemu dadu naslutiti iz organske veze s topografijom terena, kao i nedoradenom unutrašnjom

toga Paga, već su se okrenuli osiguravanju trgovačkih potreba vlastite države. A budući da su upravo od soli izvlačili glavninu svojih prihoda u novoosvojenoj Dalmaciji,²⁵ razumljivo je da su najveću pozornost podali iskorištavanju solana. Radi uvećavanja te dobiti pokazali su se spremni na znatnija ulaganja, pa preostaje ustvrditi kako je sve to sredinom 15. stoljeća rezultiralo osnivanjem i oblikovanjem Novoga Paga. Premda je iz *reliquia reliquiarum* Staroga Paga teško spoznati neki materijalni međuodnos, on se ne smije zanemariti u polju mentaliteta, predmnijevajući da je viši stalež poticao i koordinirao težnju za oblikovanjem novih okvira opstanku svojega društva.²⁶ Zato i ne otkrivajući u Novome znatnija oslanjanja na regionalnu baštinu niti osobnu volju nekog pregatelja onodobnoga graditeljstva, gledamo ga kao ostvarenje unaprijed smišljenog zadatka i programski složeni projekt nekoliko čimbenika koji su sudjelovali u njegovu nastajanju.

S jasnim ciljem stvaranja boljih uvjeta poluindustrijskoj privredi, doista je jedino snažna

državna vlast mogla odlučiti i provesti napuštanje Staroga Paga, koji se na dohvat solana bio prilično razvio, ali se unutrašnjim uređenjem nije odvojio od vidokruga srednjega vijeka.²⁷ Uvidjele su se i teškoće za dovršavanje obruča bedema na neravnome reljefu, a iskustva od stradanja u više oružanih upada Zadrana su nalagala njihovo dovršavanje.²⁸ Možda su u močvarnoj okolini rast prikratili pomori od malarija ili kuga, zabilježeni u davnim ljetopisima, ili se pravodobno ustvrdilo da je tamošnje tlo odveć izloženo klimanjima pri kojima je nestala većina brojnih građevina iz njegovog tkiva.²⁹ No kako nipošto nije dolazio u obzir izlazak iz okruženja gospodarski davno jednoznačno aktiviranog zaljeva, to se na njegovoj nasuprotnoj, bolje osunčanoj i od vjetrova zaklonjenoj strani prislo izgradnji Novoga Paga. Približili su ga moru radi uspostave lakših brodarsko-trgovinskih veza s matičnim gradom vrh Jadrana, a položaj na malome rtu pogodio je obrani solana i skladišta soli, kojima prijeći najlakši pristup preko niske ravnice. U slučaju vojnih nasrtaja, tu je uz malo dublje more najpogodnija točka za iskrcavanje neprijatelja³⁰ pa ju se zauzelo površinom grada sposobnog da svojim utvrdama zapriječi uplovljavanje stranih lađa k izvoristima dobitka. Dakle razlozi izgradnje suvremenijeg središta života bili su višestruki i ona je – prema dostupnim pisanim vrelima – upućena *ab ovo* početkom 1440-ih godina. Očito udovoljavajući interesima upravitelja regije, kao i samosvijesti mjesnoga građanstva, zapravo oprimjeruje združene napore sudionika preobrazbi kojima se uspješno izrazila kultura sredozemno-*quattrocenta*.

Iz svega toga preostaje zaključiti da osnutak grada Paga nije nego primjeran politički čin uvjetovan strategijom privrede i uprave, koje su se na otoku učvrstile tijekom 15. stoljeća u sklopu opće kolonizacije hrvatske obale od strane Venecije. Svakako je značajno da je njegovo građenje otpočelo nekoliko desetljeća nakon uspostave njezine vlasti, a to znači kad su se stabilizirale prilike, pa se pod sredenom stranom upravom uzdigla i samosvijest mjesnoga društva. Zsigurno je došlo do združivanja onih koji su čuvali državni monopol u trgovini soli i onih koji su kao privatni vlasnici zemljišta solane računali na dobitak od prodaje proizvedene soli. Njihov je zajednički interes potaknuo vrlo složeno i skupo premještanje naselja,³¹ zacijelo popraćeno razgradnjom prijašnjega radi lakšeg stjecanja grade za oblikovanje novogradnji na dotad pustome mjestu bez prirodnih kamenoloma. Međutim ne zna se točno kakav je plan za to bio načinjen, a dozvola koja se za utemeljenje Novoga Paga ishodila od mletačkoga dužda,³² po svemu sudeći, bijaše odmah popraćena idejnim nacrtom grada, i to nakon što su

hijerizacijom prostora pomoću postupno nastajućih te međusobno nepovezanih, položajem rastranih, javnih zdanja.

25 Slijedom pisanja: RAUKAR i dr., 1987: 85-88 i dalje. No, ne postoji stroga recipročnost između trgovine solju i nagloga rasta *Citta Nuove*, pa se predmnijeva jače uvažavanje paske komune pod vlašću *Serenissime*.

26 Iako su podatci oskudni, a i istraženost slaba, nesumnjivo je na Pagu stasao patricijat koji je, prošavši fazu ugarsko-hrvatskog pokroviteljstva u stalnom otporu Zadranima, zasigurno razvio samopouzdanje, a time i težnje analogne društvima drugih dalmatinskih gradova. U tome smislu, za usporedbu vrijede odlučne stavke fenomena paskog pothvata – koliko zidine i luka, toliko trg i sustav ulica, pa raspored i vrste svetišta – uglavnom svi obvezatni čimbenici kulturne fizionomije kao odgovori ondašnjoj zbilji malogradskog života.

27 Podatci o postojanju dviju javnih loda, spominjanje dvaju trgova, navođenje *Citadelle* i obale-rive, kao i slaba čitkost zidina, daju nam pravo smatrati ga policentričnim, a to Novi Pag nipošto nije: njegovu monocentričnost određuje tek jedini trg s aktualizacijom svjetovnih i sakralnih sadržaja iz života zajednice.

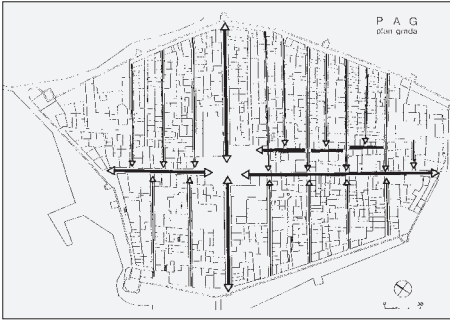
28 Posljednji teški oružani napadaj s rušenjem arhitekture, zastalno i palezom mnogih drvenih kuća, zbio se 1396. god. – malo prije negoli su s okupacijom Venecije prestali stoljetno burni sukobi između Pazana i Zadrana.

29 HILJE, 1996: 86-92 – između ostalog, točno upozorava kako se u dokumentima prvobitna *Citta di Pago* u svojem relativno kratkom opstanku ne bilježi kao *civitas*, nego samo kao *Terra Paghi*, što pretpostavlja priličnu otvorenost naselja.

30 Budući da se predjel u vrelima naziva *Cadena*, zacijelo je tu bio lanac za zatvaranje morskog prolaza.

31 Iako o tome nema mnogo fizičkih dokaza, može se pratiti u duhovnim sferama, kao što je preuzimanje naslova svetišta, imenovanje novih ne samo po onima iz Staroga grada nego i iz drugih otočkih mjesta – primjerice od glavnoga zaštitnika otoka sv. Jurja ili sv. Margarite kao potvrde prijašnjega ugarsko-hrvatskoga pokroviteljstva, a i sadržaja ili tipova javnih svjetovnih zgrada.

32 Dana 2. ožujka 1442. posredovanjem kneza-namjesnika u gradu, čemu je već prethodio otkup ili zamjena zemljišta, što kazuje da su već bila obavljena i mjerenja. U istome aktu spominje se važna potpora komuni tijekom sljedećih šest godina iznosom od 300 dukata za građenje. [MONTANI, 1967: 43]

SL. 3. ANALIZA POSTOJEĆE ULIČNE MREŽE
FIG. 3 THE EXISTING NETWORK OF STREETS

službenici *Serenissime* izvršili mjerenja terena. K tome, nipošto slučajno, najprije su se 1443. godine položili temelji matične crkve i utvrde uz glavna gradska vrata,³³ a ubrzo se počela graditi Knezeva palača i otkupilo zemljište za tek željenu biskupsku – sve to određuje planimetrijsko žarište izgradnje.³⁴ Iz svega slijedi da je projekt bio trijezno osmišljen i dobro pripremljen, ali nije odgovarajuće tkano mu bijaše neposredni tvorac, to više što se postupno izvršavao sa stankama, pa i doradama.³⁵ Stoga je ključno razvidjeti kako se objektivna narav pothvata očitovala u ukupnom prostorno-građevnom ustrojstvu urbanističke jedinice, nedvojbeno isplanirane prema određenome programu i načelno barem razjašnjive u ostvarenim rješenjima.

POVIJESNO-URBANISTIČKA ANALIZA

HISTORICAL AND URBAN ANALYSIS

Osnovno je za urbanitet Paga da mu je jezgra pravilno raščlanjena gustim stambenim blokovima, a cjelovito opasana zidinama. Pravilnost se nadasve očituje u geometrijskoj mreži ravnih ulica koje se na čitavoj izgrađenoj površini međusobno sijeku pod pravim kutom, što podsjeća na regule antičko-rimske urbanistike.³⁶ Pritom se brojnije ulice redaju smjerom jug-sjever (sa zamjetnim odklonom³⁷) okomito na uzdužnu u osi naselja, očito glavnu ne samo zato što je najduža nego i zato što omogućava jedini ravni prolaz od istoka k zapadu ili obratno. Bitno je da ta komunikacija spaja prostor istočnih solana izvan zidina s malom lukom pri zapadnoj strani,³⁸ a u unutrašnjem rasteru ujednačenih razmaka prekida se na mjestu susreta s najdužom poprečnom, pa se na njihovu križanju otvara prostor trga (Sl. 3.). Ujedno te dvije aksijalne magistrale kao ključne odrednice planimetrijske matrice zajedno tvore shemu latinskoga križa, kojega su krakovi nezaobilazni orijentiri, dok mu položenost k zapadu pokazuje gdje se predviđahu najguska zbivanja podržana građevnim sklopovima posebnih namjena. No prije sagledavanja tih sadržaja koji su, određivši glavna mjesta života u prostoru, predodredili i kakvoće njegovih arhitektura, zanima nas odnos unutrašnjih prometnica prema vanjskom obrisu zidina.³⁹

Taj je obris šesterokutan, ali nepravilno izduljen jer mu sve stranice nisu jednako dugačke ni ravne, a pojedine se lome prema van ili unutra upravo na točkama dodira s dvjema glavnim ulicama. Inače zakrivljenja zidina nisu uvjetovana mrežom ulica ili poretkom blokova kuća pa se razabire samostalno njihova prilagodba reljefu terena, a i obrambena svrhovitost, poradi kojih je poligonalni obris spljošten. Južna mu je strana – u naravi svojevrсна osnovica – pružena uz more da se nadzire i brani prilaz solanama, a

njome donekle zaklonjena, istočna je najkraća i blago isturena, nasuprotna prema luci pak malo duža i ugnuta prema površini grada da se bolje čuva pristanište lađa i stekne površina potrebna ukrcaju soli na lađe. Sjeverni, najširi plitki istokračni trokut zalazi k obradivim poljima, a sred njega iznutra izbija ulica duža i šira od svih joj strogo usporednih poprečnih. Uglavnom se pojašnjava kako šestostraničnost vanjskog lika nije savršena, nego podešana sustavu obrane, koji ojačava ritmički raspored isturenih kula: triju na kopnenim izlazima iz grada, a dviju najjačih na uglovima prema luci.⁴⁰ Tako zatvoreni sklop uz neizostavnu simboliku vizura odgovara fortificiranju cjeline također po naravi vanjskog prostora grada, koji je, shodno topografskim odlikama predjela, čitav položen na zaravni između dviju vododerina. Uz očitavanje položaja glavnih uporišta života: solana i luke, nadalje se uočava i ovisnost ulične mreže o njima, ali i čimbenicima presudnima za planimetriju izuzetno cjelovite urbane jedinice.

Među njima, naravno, važna je tema trga na sjecištu urbanistički naglašenih okosnica dviju glavnih ulica. Osim što su svojim suodnosom raščetvorile cjelinu izgrađenih površina na četvrti nejednakih veličina i ustroja, upravo su one ukrižene definirale prostor trga kao jedinoga mjesta komunikacijskih susreta, što će izlučiti sadržaje uokolo okupljenih, za gradsku zajednicu Paga bespogovorno ključnih građevina. No, unatoč tim značenjima, trg nije zauzeo baš geometrijsko središte grada niti sustavno podredio sve silnice prostorne organizacije, pa je za očitavanje povijesno-urbanističke promišljenosti uputnija njegova oblikovna osobitost. Kao puko proširenje dviju osovina gradske jezgre, naime, nije ocr-

³³ FARLATI, 1775: V/175 – piše „velika kula kod poprečnih vrata“. To nije jasna izreka, a po svojoj prilici odnosi se na jednu od zapadnoga para, koje su najjače jer brane procelje grada.

³⁴ Njihov redosljed ukazuje koliko je sve nadzirala politička vlast, očito razmjerno jača od tijela općinske samouprave kojom je rukovalo već prije zatvoreno Veliko vijeće paskih patricijskih rodova.

³⁵ Tako se znade da je 1456. haranje kuge zaustavilo radove, a 1460. crtan detaljni plan i napućene prve kuće.

³⁶ Onda su *cardo* i *decumanus* poglavito služili podjeli samostalno iznutra organiziranih četvrti. S obzirom na to da paski arhiv 1443. god. bilježi podjelu grada na četiri četvrti [MONTANI, 1967: 45], predmnijeva se poznavanje regula od strane izvršitelja toga zadatka, iako u sustavu planimetrijskog češlja magistralne ulice povezuju brojne uličice i pojačavaju značenje centra, tako da nije dosljedno prenesen antički model.

³⁷ Valja pretpostaviti da to odgovara prirodnim uvjetima u skladu s općepoznatim preporukama Vitruvija.

³⁸ Tu je more najdublje, što omogućava pristajanje relativno velikih teretnih galija.

³⁹ Radovi na zidinama bili su uglavnom pri završetku 1460. god. [MONTANI, 1967: 45]

⁴⁰ Ove posljednje su kružolike, a ostale četvrtaste ili višekutne po obicajima starijega graditeljstva. Postoje i ostale kule nevezane s konfiguracijama tlocrta grada, ali kako svima nije određena kronologija nastajanja, preuzet-

tan pravilnim pravokutnikom, nego je tlocrtno nejednako zasječen u okolne stambene blokove, na pročeljima kojih su zdanja javno-komunalne namjene. Pritom je zapadna polovica podređena sakralnim sadržajima: zbornoj crkvi i neostvorenoj palači biskupa,⁴¹ a istočna svjetovno-upravnima: Knezevu dvoru i polivalentnoj lodi.⁴² Na sredini završne zapadne stranice produžava se široka ulica, dok je istočna ugaono probijena s prolazima dviju užih uzdužnica protegnutih k najdaljem kraju grada. Zbog toga što ga glavne ulice ocrtavaju i dimenzioniraju u svim rasponima, paški trg nije urbanistički zaseban motiv, nego se utapa u ortogonalnu mrežu ulica, pomoću kojih je u ujednačenoj razmjeni pravilnih građevnih blokova – *insulata* u sastavu *kastrametazacije*, odnosno *strigacije*⁴³ – uredno složen čitav organizam grada. A iz zamisli i oblika takvog trga može se razaznati da je imao služiti zajednici kojoj ne bijaše dano da se osamostali, budući da je s primatom župne crkve i Knezeva dvora znakovito na njemu izostala komunalna vijećnica, a o prvotno u sjeveroistočnome uglu predviđenoj lodi jedva ponešto kazuju vrela.⁴⁴

Budući da zdanja reprezentativnih namjena nisu pojedinačno izdvojena u prostoru, nego posve spojena sa stambenim blokovima, paški trg je podređen prolazu glavnih ulica koje se tu sijeku, a nije arhitektonski zatvoren poput inih suvremenih mu trgova čvršćeg lika. Zadržao je protočnost kao dominantnu temu ukupnog ustrojstva grada, u kojem sustav komunikacija nalikuje nacrtu 'riblje kosti', tipski poznatome na istočnom Jadranu od srednjeg vijeka,⁴⁵ ali je daleko od tog idealnog rješenja. On omogućava tek predah u kretanju koje se – naglasimo još jednom –

na bi bila tumačenja ukupnog sustava pojačanoga u neizvjesnostima daljnjih prijetnji od Turaka.

41 Vezana za nastojanja biskupa Antuna Palčića [FARLATTI, 1751-1819/V/175], koja prenosi MONTANI, 1967.

42 O lodi u: HILJE, 1999: 137. Ne zna se kad je uklonjena, a tragovi su joj utajeni pri poplocavanju trga.

43 Antički postanak te ideje tumači SUIĆ, 1979-1982: 203-204.

44 Smještena na sjevernoj strani trga, kao i župna crkva, ođaje da su zdanja kolektivne komunikacije zbiljno i simbolički odvojena od južno smještenih domova predstavnika najvišega društvenog ranga.

45 Najjasniji je primjer Korčule, koji je kolega J. Belamarić u više navrata uzastojao objasniti posljedicom osnivanja grada *ex nihilo* u 13. st., zanemarujući arheološke nalaze rimskih tegula na poluotociju grada te dijelove kamene opreme ranokršćanskih i predromaničkih crkava, koji su jamstvo davnasnijim tezama o dugom i starijem opstanku naselja na strateški vrlo istaknutome položaju.

46 To, naravno, ne znači da se približava obrascu 'idealnoga grada', koji su mogli potaknuti samo elitni krugovi društva, kakvi na Pagu nikad nisu sazreli niti su se mogli pojaviti zbog čitavog niza uzroka.

47 SUIĆ, 1979-1982: 203-204 držao je tome 'presudan' primjer naših preživjelih antičkih gradova.

48 Točne mjere blokova i matematički im proučene razmjere u: BEDIENKO, 1989.

SL. 4. FOTOGRAFIJA GRADA PAGA U 1. POLOVICI 20. STOLJEĆA

FIG. 4. PAG IN THE FIRST HALF OF THE 20TH C., PHOTOGRAPH

ne samo simbolički odvijalo između dvaju Pažanima životno ključnih polova. Na jednoj kraju ostale su solane kao stjecište proizvodnje pod strogim monopolom države, a na drugoj luka gdje se sol ukrcavala na lađe, koje su unutar pomorja pod istom upravom tu imale i trajnije zaklonište. Tako se i prostorna funkcionalnost trga, disimetričnog slijedom ukupne asimetrije vanjskog obrisa grada, kao i svih neujednačenosti njegove blokovske izgradnje, podredila koliko okvirnim toliko unutrašnjim datostima urbanoga života. Zato se figurativne značajke arhitekture na njemu stapaju sa socijalnim i funkcionalnim, te je u svim svojim formula- ma i dimenzijama trg potvrdio vrsnoće Paga kao grada „radenog po mjeri čovjeka”, odnosno „u ljudskim mjerilima” po temeljnim osobitostima.⁴⁶

Za očitovanje njihova spleta presudan je zbroj svih čimbenika urbanističkog rješenja Novoga Paga, nastalog u vrlo specifičnim okolnostima, pa je ponajprije u tome smislu važno razjasniti sustav ulica kao odlučnih kolosijeka svakodnevlja. Uočljiva je činjenica da je prometnica koja povezuje privredne površine za potrebe domaćeg stanovništva: obradivo polje i ribolovno more, razmjerno kratka i premda zvana *Strada magna*, u cjelini je donekle zapostavljena. Ali, ona ipak zadržava isti smjer većine unutrašnjih kretanja,⁴⁷ zadanih gustim češljem uličica iz velikih površina stanovanja, kojima je okosnica uzdužna magistrala. Budući da ova ne bijaše dostatna prihvaćanju prometa iz istočnih dviju najvećih stambenih četvrti, udvostručena je na potezu između trga i najgušće formuliranog sjeveroistočnoga dijela grada. Taj je zasebno raščlanjen još po jednom uličicom duž svakoga od ukupno osam blokova, koji s po dva reda kuća čine zidinama priklonjenu četvrt. Spojnice usporednih uzdužnica provedene su širinom južnih stambenih, inače formalno i povijesno značajnijih blokova kuća, tako da

je i osovina istočne, trapezoidno ocrtane polovice grada sročena metrikom njihova rasporeda.⁴⁸ Sve završavaju dva nevelika samostana, franjevački i dominikanski, s pripadajućim im crkvama sv. Frane i sv. Ante, shvatljivima upravo u kontekstu rasporeda stanovanja nizih staleža građana.⁴⁹ U takvom osnovnom poretku kao da se objavljuje sudbina Paga kao 'kolonije' nastale radi državnih interesa, ali planski odmjerene potrebama pučanstva, kojemu sa suzbijanjem čimbenika koncentracije zajedništva bijaše prikraćena samodostatnost, a donekle i svijest osamostaljivanja.

Dosljedno je tome iz tipološke i morfološke analize stambenih blokova i mnogobrojnih kuća ispravno proizišla tvrdnja da je Pag u svojoj naravi izrazito pučki grad.⁵⁰ To uistinu dokazuje poredak gustih nizova jedinice izgradnje, predočive već iz geometrijskih odnosa dijelova na katastarskome planu, pa im se polazište predmnijeva u slučajno smišljenome projektu urbanističke cjeline.⁵¹ No, dok nismo sigurni da je ovaj na početku izgradnje postojao u krajnje doradenome obliku, uputno je proučiti razloge zamjetnih različitosti dijelova. Lako se pak pritom spoznaje kako svi blokovi gradnje u skeletu ulica nisu jednako dimenzionirani ni istovjetno komponirani, a to ide u prilog uočljivu njihovom razdvajanju po diktatu ekonomije, odnosno gospodarskog i socijalnog statusa žitelja. Premda preteže građenje u nizovima – svojstveno od srednjeg vijeka osobito pučkim sredinama ili četvrtima poluindustrijskih sadržaja⁵² – zbijenost jedinica nije posvuda ista, a varira i njihova veličina. Načelno održavajući medijevalni dinamizam, neupitno te razlike proizlaze iz socijalne podjele građana, s naglaskom na činjenici da su stambeni blokovi u južnoj njegovoj polovici dvostruko širi od onih u sjevernoj,⁵³ jer bijahu predodređeni stanovanju na imovinskoj ljestvici jačih, pa zasigurno i zahtjevnijih obitelji. Znatnije to potvrđuje oprema tamošnjih kuća, poglavito njihova pročelja s različitim čimbenicima stilske obrade, kao i po raščlanjenosti tlocrta nejednako velikih jedinica.⁵⁴ Dapače, unutar tih odreda kracih blokova u pravilu se nalaze dvorišta, odavajući u prostranijim susjedstvima blagodatnu privatnost, ako ne i visoku udobnost u prostranijim susjedstvima. Na svima se ujedno prate mijene više morfološke negoli tipologije svjetovnoga graditeljstva tijekom stoljeća, te nema dvojbe da ta polutka grada bijaše pretežito u vlasništvu imućnijih obitelji. S obzirom na to da im je većina domova oblikovana prema dugo u Dalmaciji uvriježenim predlošcima kuća sa zatvorenim dvorištima,⁵⁵ sluti se i pripadnost starim rodovima koji u prošlosti Paga nisu došli do osobita izražaja pa uglavnom nisu usporedivi sa standardima i dosezima privatno-stambenih grad-

nji patricijata i višega reda građana iz većine snažnijih naših obalnih središta.

Naprotiv, kuće u zbijenim dvoredima dviju sjevernih četvrti površinski su mahom manje, a dotičuci se svojim stražnjim stijenkama nemaju slobodnih međuprostora poput onih u južnoj polovici grada.⁵⁶ Stroga katastarska podjela odredila je stiješnjenost u nizovima sljubljenim uz vrlo ravne linije unutrašnjih osovina, kao i skromnu širinu blokova, te su sa sitnom parcelacijom sve skućene kuće jednokatnice ili niske dvokatnice. Od svekolike njihove formalno-stilske neizražajnosti izuzete su one u sućelnim redovima uz glavnu poprečnu ulicu, a poredak građevnih čestica i veličina kuća pozitivno se mijenja u dvama zapadnim blokovima koji se dotiču volumena zborne crkve. No, smještaj obujmom najvećega, sjeveroistočnog dijela Paga, obilježenog skromnom arhitekturom, bezuvjetno znači da većinom bijaše namijenjen siromašnijim ljudima upućenim na rad u solanama ili dodatno poljodjelstvo.⁵⁷ Podrazumijeva se k tome najlakša mogućnost njihova podizanja u obranu grada i solana, tako da je zorna sveobuhvatna podređenost potrebama naselja u rukama strane vlasti. Zasigurno su zidine bile u njezinu posjedu jer im je financirala gradnju pa su ostale odvojene od svih stambenih blokova posebnom ulicom koja prati perimetralnu krivulju bedema.⁵⁸ Po danosti tih unificiranja u idejnoj podlozi planiranja Paga čak se svladavaju pitanja koja

⁴⁹ Možda bismo po sadržaju, a i otklonima od rastera cjeline, te dijelove mogli smatrati 'unutrašnjim blokom'.

⁵⁰ BEDENKO, 1989: 3-4

⁵¹ Prvi je nacrt „Pianta della citta di Pago“ iz 1779. god. donio M. L. Ruic te je prema njegovu djelu korišten u svim analizama paskog urbanizma.

⁵² Teorije o tome, kao i druge primjenjive za primjer Paga, iznose ugledni autori poput G. A. Argana i L. Benevola u općim karakterizacijama ili podrobnijim pregledima talijanskoga urbanističkog naslijeđa, kao i MORINI, 1963.

⁵³ Blizu smo tezi antičkih mislilaca o podjeli grada na 'Grad bogatih' i 'Grad siromašnih' [Platon, *Repubblica* – IV.], što samo govori koliko su iskustva i težnje idejnih zacjetnika Paga bile univerzalne.

⁵⁴ Detaljnije: FISKOVIĆ, C., 1953.; HUIJE, 1999.

⁵⁵ O tome sam pisao više puta suprotstavljajući se tezi da je model donesen iz kvatrocentističke Venecije [KECKEOMET, 1988.], pa diskusiju ne nastavljam.

⁵⁶ Konfiguracija je općepoznata diljem srednjovjekovne Europe, kao i na našoj obali. [PLANIC-LONČARIĆ, 1980.]

⁵⁷ Naravno, pretpostavlja se da su mnoge kuće bile najamne, a podatci o obrtništvu u Pagu vrlo su oskudni.

⁵⁸ Inače su u starijim istočnojadranskim gradovima zidine spajale kule, učestalo privatnog vlasništva, jer je to odgovaralo interesu i udjelu bogatijih ljudi pri obrani zajedničkoga urbanog tijela.

⁵⁹ IVANČEVIĆ, 1982.

⁶⁰ Njihov se dolazak ovdje bilježi tek u sedmom desetljeću 15. stoljeća kada se crkve i podižu: HUIJE, 1999. O njima u: FISKOVIĆ, I., 2010.

⁶¹ O njoj: HUIJE, 1999: 91 – uz objašnjenje da je poput ostalih unutar zidina pred sobom imala malen trg u vidu proširenja ulice, ali je ovaj kao prostorna čistina ili poljanica za odmorište, a i pojačanje dostojanstva obrednim

nameće teško razmrsiva i nepotpuna kronologija građenja čednih jedinki stambene arhitekture. Unatoč tome što je građevno tkivo s vremenom, zbog promjena vlasništva i svega što prati povijesni život malogradske sredine, na nebrojenim mjestima unutar stambenih blokova pretrpjelo poremećaje parcelacije, preživjela je ortogonalnost primarnog ustroja prostora.

Razumljivo, u njegovoj je statičnosti izvorne svoje veličine i oblike dugo zadržalo pet crkava. Hijeratskim redom najveća je župna crkva posvećena Bogorodici na trgu,⁵⁹ ali nije na njemu prostorno izdvojena, nego pružena uza sjevernu glavnu ulicu, te bočno i otraga usadena u oveci stambeni blok (Sl. 5.). Ali pročelje joj pred sobom dimenzionira proširenje maloga trga, a s obzirom na to da su njezini temelji položeni u prvim koracima osnivanja grada, neupitno je u ukupnom projektu odmah dobila ulogu primjerenu sadržaju matične crkve. Na istočnome su pak kraju grada smještene dvije crkve prosljačko-propovjedničkih redova, veća sv. Frane i manja sv. Ante, shodno uvažavanju opće uloge koje su istodni samostani imali u kasnome srednjovjekovlju.⁶⁰ Iako im je prostorna orijentacija suglasna običajima kršćanskoga graditeljstva, jedino su one svojim građevnim sklopovima izazvale deformacije geometrijske planimetrije Paga. Naprotiv, njezinu je regulaciju poštovala crkva sv. Jurja,⁶¹ smatranog zaštitnikom od svih zala, susljedno drevnim pre-

gradnjama, nestao pri povećanju arhitektonskog tijela u sadašnje mjere. Značajno ostaje kako to svetište s izvornom posvetom sv. Jurju i sv. Marku – dakle zaštitnicima otoka i grada te mletačke države – osobito osvjetljava hagiografski sustav Paga u kojem je jedna istoimena crkva bila u Starome Pagu, druga kod Luna na najsjevernijem rtu otoka, a treća na najvišem vrhu, vidljiva iz oba naselja o kojima govorimo.

62 Za razliku od dvaju samostana muških redova, ovaj je prenesen iz Staroga grada zajedno s naslovom crkve. [OSTOJIC, 1964: 142-143]

63 Izravne arhivske podatke o tome donose svi pisci koji su obrađivali povijest grada. Potanje u: FISKOVIĆ, C., 1953: 57-66. Nedvojbeno je tu nastupao kao poduzetnik, angažiravši priličan broj poimence poznatih drugih majstora, a zasigurno nije bio „autor urbanističkoga plana“, kako piše SUIĆ, 1979-1982: 203, pripisujući mu korištenje antičkih primjera iz Zadra i Splita „unutar Palace“.

64 Ta se teza povlači od D. Freya s početka 20. stoljeća kroz pisanje Lj. Karamana (1933.), M. Suica (1953.), a suzdržanije više puta C. Fiskovića te M. Montanija i A. Deanovića, najizričitiije kod L. Beritica (1962.). Pregled svih misljenja s punim citiranjima u: MILAS, 1993: 22-25. Potom HILJE, 1999: 133 piše: „Misljenje da je J. Dalmatinac bio projektant Novoga Paga otklonio je u novije vrijeme I. Fisković, no unoseći pritom i neke nove zabune vezane uz ulogu kapetana Andrea Bona“ – na što se potrebno osvrnuti zbog pogrešnog shvaćanja: tesko bi naime bilo pomisljati da je netko razmjeravao površine otoka bez dodira s projektom istovremeno programiranog oblikovanja grada.

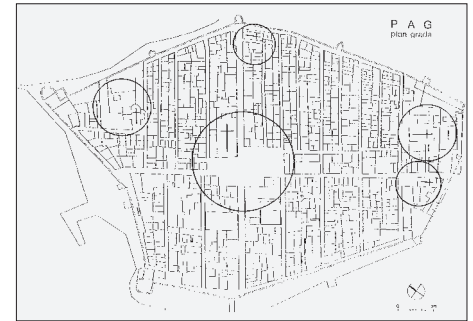
65 HILJE, 1989.

66 S prijevodima izvoda iz arhivskih dokumenata po kojima je slobodno dalje pretpostaviti da se poglavito razviđala mogućnost povećanja solana. [MONTANI, 1967: 43-56]

dajama položena s jedinim zvonikom tik do gradskih vrata u vrhu glavne poprečne ulice, koju svojim pročeljima izravno i rubi prije susreća s ulicom koja teče uz krivulju sjevernih zidina. Koliko se pak slijedilo regionalne tradicije sakralne arhitekture, a i praksu gradogradnje kasnoga srednjeg vijeka, pokazuje crkva sv. Margarete u sastavu samostana benediktinki.⁶² Posve zavladašvi površinom sjeverozapadnog ugla gradske jezgre, posredno je u dodiru s ulazom u grad iz luke, te je svojom malom prostornom širinom dopunila topografiju i moderno iskustvo mjesnoga graditeljstva, a također se vezala za hagiografsku tradiciju Paga.

O crkvama i zidinama Paga inače postoji određena količina pouzdanih podataka iz zapisa o njihovim graditeljima, posebice u vezi s djelatnošću Jurja Matijeve Dalmatinca, koji je u više navrata od 1449. do sredine 1460-ih godina rukovodio njihovim zidanjem.⁶³ No, budući da je mletački Senat odobravao općini prilično velike svote za podizanje čitavoga grada već prije, zacijelo znamenitome meštru širokih umijeca i osebuje umjetničke sposobnosti, rastrganom oko drugih pothvata diljem Jadrana, ne treba pridavati osobite zasluge pri njegovu osmišljavanju i oblikovanju u većoj mjeri, kako se bilo ustalilo.⁶⁴ On je tu nastupao uglavnom u ulozi građevnog poduzetnika, kojoj inače bijaše vrlo vičan, te se jasno luči samo posredno njegovo sudjelovanje pri izvršenjima prethodno zacrtanih zadataka. Pitanje da li je ista osobno i projektirao, treba razriješiti onim putem kojim se je, slijedom arhivskih podataka i stilske analize, otklonio Jurjev udio na zdanju Zborne crkve. Na njezinu pročelju i u unutrašnjosti predloženo prepoznavanje rada Korčulanina Marka Andrijića dopunjavalo se i drugim razmatranjima o odrazima iskusnih, ali ne i najistaknutijih graditelja iz Dalmacije.⁶⁵ Znakovito je pak za profile mjesnog stvaralaštva da nije zajamčen rad ni jednoga u Pagu rodenoga i izrasloga kamenarskog djelatnika, ali i da nema stranaca tijekom višestoljetne mletačke uprave. Svejedno, prema podacima o dolaženju brojnih majstora iz južnijih hrvatskih sredina i njihovu uključivanju na različitim izvedbama, urbanističku cjelinu o kojoj govorimo treba konačno ocijeniti plodom zalaganja venecijanskih poslenika pri državnim naredbama ili nalozima za gradograđevna planiranja koja sabiru puno šira i složenija iskustva od onih s kojima raspolagase ondašnji narastaj stvaralaca s istočne obale Jadrana.

Osobito je u tome smislu uputno da je površinu otoka 1460. godine razmjeravao navedeni Mlečanin Andrea Bon, kapetan naoružanog jedrenjaka,⁶⁶ dakle stranac i državni službenik upućen u vojna znanja, koja su onda zasigurno obuhvaćala projektiranja

Sl. 5. SMJESTAJ CRKAVA
Fig. 5. DISPOSITION OF CHURCHES

utvrda, naselja i privredno-proizvodnih pogona. Taj izravni podatak zacijelo treba uzeti adekvatnim prvom planiranju Novoga Paga, što je ostvareno izvan normi i običaja gradogradnje diljem naseg primorja. Budući da je za jednoga imenovanog eksponenta mletačke vlasti izričito rečeno kako je za taj posao utrosio petnaestak dana, sluti se temeljita obrada zadatka drugačijeg od svih onih na kojima se neposredno, po privatnim ugovorima, upošljavahu djelatnici graditeljstva hrvatskih imena.⁶⁷ Međutim već prije bijaše na terenu zacrtana podjela novoga grada na četiri četvrti, o čemu je sve izvijestio Pažanin Marko Lauro Ručić čitajući arhivske spise još u 18. stoljeću.⁶⁸ Njegove bilješke – iznijeli smo na početku – slijede zapise o polaganju temelja glavnoj crkvi i zapadnoj utvrdi, što 1443. godine izvršava mletački knez namjesnik koji je na njoj upisao svoje ime.⁶⁹ Zato ne bi trebalo biti sumnje da je sve postupke važne za program planimetrije grada provela politička uprava, provjereno čak nadzirajući prodaju ili potičući zamjene građevnih čestica. Bez njezinih zastupnika te uputa ili odobrenja, ali i izravno zasvjedočenih novčanih ulaganja, vrlo vjerojatno nije se obavila nijedna daljnja radnja komunalnog značenja. To pak ponajbolje dokazuje posvemašnju ovisnost urbanističkog projekta Paga i glavnine po njemu izvršenih zahvata o potrebama države i prohtjevima lokalne društvene zajednice. Suglasjem tih dvaju polova načinjena je jednadžba iskazana geometrijskim sustavom *urbasa* i solana, dok su iz njega isključene zidine – popratni, iako za vizualno-simbolični identitet ostvarenja i te kako važan čimbenik.

Odnos pak vlasti i zajednice mjesnih stanovnika u tom okviru posebice objašnjava paški trg kao životno središte grada već predočenih urbanističkih značajki, pa mu vrijedi razvidjeti i oblike. Njegov u načelu pravilno zacrtan, ali višedijelno razrađen prostor s južne strane, inače namijenjene uglednijim sudionicima gradskog organizma, obgrljuju palače kneza i biskupa u sklopovima koji veličinom tlocrtnih površina znatno nadilaze razmjere svih ostalih građevina. Prednja stijenka njihovih isturenih krila izravno omeđuje uzdužnu osovinu grada, dok se širina trga, zalazeći u blokove kuća kojima obje tvore pročelje, prosljeđuje u južni krak glavne poprečne ulice pružene jednopotezno od sjevera k jugu sredinom trga. Ona ih dakle posve razdvaja, a obje još tvore završetak građevnih nizova, od kojih su pojedinačno otraga odijeljene uličicom ili praznim vrtnim površinama, kakvih nema u većini istorodnih stavki urbanističkog rastera. Tako je u relativnoj simetriji uređenja jedne strane gradskog središta istaknut ugled, posebice naglašena sadržajna zasebnost zdanja dviju ključnih ustanova vlasti, a to se izravno provodi njihovim odnosom pre-

ma prostoru trga koji je podijeljen na svjetovni – istočni, i crkveni – zapadni dio, te u obodima arhitektonski artikuliran logikom njihove idejne i materijalne reprezentativnosti.

Kneževa palača i danas ovladava većom istočnom polovicom trga, smještenom prema najprostranijim zonama pretežitog stanovanja. Zapravo joj i odmjerava širinu pomaknutu od raskrižja glavnih ulica te na oba bočna ugla izravno spojena s uzdužnim osovinama grada. Sukladno svojem položaju, svjetovna je palača građena poput pravoga 'dvora' arhaičnog tipa s unutrašnjim *cortileom*,⁷⁰ no poglavito se nameće veličinom svojega kubičnog volumena, a ističe i vrsnocom arhitektonske obrade pročelja prema trgu i glavnoj ulici. Budući da joj je pridružen i toranj javnoga sata, ipak niži od zvonika crkve sv. Jurja, posve udovoljava faktičnim tijelima i simboličkim iskazima upravljanja malogradskom sredinom. Na sličan način, simetrično joj u produžetku trga postavljena nesudena biskupska palača također bijaše raskošno zamišljena, ali, nažalost, nije dovršena zbog sudbine biskupa A. Palčića, rodom Pažanina, koji nikad nije dobio tu *Katedru*.⁷¹ Tako se mimo ostvarenja projekta osnivanja paške biskupije dublje naznačuje predviđena ravnoteža vjerske i političke uprave, o kojoj se i te kako brinula *Serenissima*. Stoga su sve navedene spomeničke komponente morale biti u zadatku projekta grada, a bez obzira što se u znanosti još nije doznalo tko ga je načinio, morao je biti učeni pojedinac jer je tako u prošlosti Europe bilo sa svim planiranim gradovima.⁷² Dakle ostaje održiva hipoteza da je neposredan idejni začetnik Novoga Paga bio neki, državnoj vlasti blizak i od nje s povjerenjem izabran, stručnjak upućen u gradogradevnu problematiku i vještinu planiranja više negoli u umjetničko stvaralaštvo ovisno o domaćim htijenjima i snagama.

Podrobnijem okupljanju žarišnih sadržaja grada pridonosi gradnja paške Zborne crkve,⁷³ nesudene stolnice smještene dijagonalno Kneževoj palači preko glavne poprečne

⁶⁷ Arhivske podatke o njima mahom iznose: FISKOVIĆ, C., 1953. i HILJE, 1999.

⁶⁸ Njegov dragocjeni rukopis „Dalle Riflessione storiche sopra l'antico stato civile et ecclesiastico della città et isola di Pago o sia dell'antica Gissa fate da diversi autori, diplomati, privilegi et altre carte pubbliche e private” čuva Državni arhiv, a prijepis Znanstvena knjižnica u Zadru. Prikaz toga rada uz puniji osvrt: HILJE, 1999: u poglavlju „Problemi paskog urbanizma”.

⁶⁹ Ploca nad ulaznim vratima s natpisom: PETRO FALE-TRO COMITE / CAEPTA FVIT VRBS 1443. odavno je nestala, ali su je zabilježili stariji pisci.

⁷⁰ Opisuju je i valoriziraju: FISKOVIĆ, C., 1953: 51-66 i HILJE, 1999: 111-114 – slozni i u atribuiranju reljefa iz lunete portala šibenskome gradskom suradnika J. Dalmatinca s naglaskom na Ivanu Pribislavljiću.

⁷¹ FARLATI, V/207. Rastrgani je pak njezin portal, jednako kao i čitavi na Zbornoj crkvi zajedno s reljefima svetaca na glavnome pročelju, potvrda težnje za vizual-

ulice. Sučelice torzu biskupije služeći obrednim svrhama, posve podređuje manji zapadni dio trga, u osi kojeg se nastavlja kratka ulica vodeći prema gradskoj luci. U tako trijeznome razmjestaju obredna se bazilika posvećena Bogorodici pruža okomito na prostornu uzdužnost trga zalazeći u njegovu površinu, dok bokom prati glavnu poprečnu ulicu. Pritom ne slijedi ni od davnina uvriježenu položenost svetišta smjerom istok-zapad, nego je pročeljem okrenuta jugu te saglediva s čitavoga trga, a glavninom svoje tijela uklopljena u prvi stambeni blok sjeverozapadne četvrti.⁷⁴ Sva odstupanja od zakonitosti gradograđevnog zahvata imaju svoja obrazloženja u saznanju da je Zborna crkva utemeljena prije negoli je položen cjeloviti plan Novoga Paga. Zato pretpostavljamo da je ona suodredila položaj glavnoga trga, ali ne i njegov ukupni sustav s dominantnim svjetovnim odrednicama shodno volji političkih upravitelja. U kontekstu urbaniteta kakav mu je dodijelila tuđinska vlast, prevaga profanih značenja na pašcome je trgu vrlo razložita, isto kao što je njima nasuprot za rasvjetljavanje povijesnih odnosa uputan i oblik Zborne crkve, postupno građene do početka 16. stoljeća.⁷⁵ Ona naime svojim pročeljem pouzdano oponaša izgled matične, također Bogorodici posvećene crkve iz napuštenoga Staroga Paga, što ulijeva vjeru da je nastala voljom i po narudžbi samih građana, kao jedina takva u sklopu javnih gradnji. Dapače, valja zaključiti da su otočani, usmjereni novome središtu života postupkom uzdržavanja barem oblika glavnog znamenja svoje crkvene općine, nastojali održati određenu duhovnu samostalnost, nakon što nisu dobili sva prava koja vjerojatno očekivahu od Venecije.

ZAKLJUČAK

CONCLUSION

Govoreći dakle o urbanističkom ostvarenju paškoga grada iz 15. stoljeća nužno smo dotaknuli različite vidove njegova ukupnog

nim oplemenjivanjem prostora i jasna spona s kiparstvom srednje Dalmacije.

72 LAVEDAN, HUGUENEY, 1974: pog. I.

73 Pogrešno ju je nazivati 'katedralom' jer taj status nikad nije stekla, a sučelni joj torzo jest zametak biskupske palače, a ne 'župni dvor'. [MILIC, 1995: 133]

74 Kolega D. Milas me upozorava da je – po njegovu istraživanju – iza nje također bio ulični prolaz koji je nestao naknadnom privatizacijom terena.

75 O njoj najpodrobnije: HILJE, 1999: 96-103.

76 To je pak izazvalo neke zablude poput tvrdnje o radu J. Dalmatinca u talijanskom gradu Civita Nuova, dok je riječ o Novome Pagu, kako ga stalno i danas nazivamo.

77 Vidjeti: SIMONCINI, 1974: pog. III, VI-VII i XI. Prihvati li se takvo određenje i urbanističkome djelu koje smo prikazali, lakše će se razumjeti i sva stapanja antičkih empirija s medijskim motivima unutar njegova tkiva.

78 PELC, 2007.

oblikovanja. Pomoću njih nakana nam bijaše utvrditi da ono ni u ideji ne nalikuje klasičnim nekim možebitnim modelima jer je odviše skopčan sa specifičnim razlozima svojeg nastanka. Rastući postupno uz sudjelovanje ranostranih čimbenika, nije moglo ishoditi iz misli Jurja Matijeve Dalmatinca jer su mu temelji položeni prije njegova mogućeg dolaska na otok, a konačna je prostorna organizacija zacrtana i prije majstorova spominjanja u vezi s određenim, za cjeloviti izgled Novoga Paga ipak sporednim gradnjama. Povrh svega, čitavo urbanističko rješenje nije primjer renesansnoga 'idealnog grada', kako se nerijetko pokušavalo isticati, i to ne samo zato što je osmišljavanje toga obrasca urbanističke teorije i prakse vezano za visoke društvene elite s apeninskog poluotoka, kakve se na hrvatskom tlu nisu razvile. Naposljetku, svi su grafički prikazi i graditeljske realizacije te vrste pouzdano mlade od postanka našega grada, koji odudara i od osnovnih načela znamenitoga povijesnog tipa obično centripetalno ili koncentrično, a u pravilu strogo geometrijski ustrojenoga.

Umjesto svega toga čvrsto usađen u prilike domaćeg života i razvojne okolnosti otočke sredine u zenitu *quattrocenta*, grad Pag sadrži jednako mnogo tradicionalnih motiva iz baštine svojeg podneblja, kao i suvremenih novina gradograđevne prakse Mediterana. U tome kontekstu valja naglasiti da je na prvomu kamenom natpisu o utemeljenju naveden kao URBS, na više njih, također nestalih s drugih kula, kao CIVITAS, dok ga stari historioografi pišu kao OPPIDUM, a arhivi bilježe kao CITTA NUOVA, pa ga tako i danas po naški imenujemo: Novi Grad Pag.⁷⁶ Ne odričući pak vjerodostojnost inim podatcima da su u njegovu planiranju, ujedno i usavršavanju, sudjelovali mletački vojni inženjeri, kojima bijaše svojstvena i ovdje ostvarena koncepcija 'kastrižacije' izvan teme gradova-utvrda, a vodeći računa o tijeku njegova podizanja snagama domaćih ljudi – temeljne mu osobitosti zacijelo proizlaze iz svrhovitog udovoljavanja političkim i privrednim prilikama otočkog mikroživota u zrelome 15. stoljeću. Upravo to objašnjava narav gradograđevno cjelovitog programa, pa i prostorno pomno promišljenoga a povijesno doradenoga plana, koji u biti odgovara nazivu 'realnoga grada' kao stečevine zreloga humanističkog doba.⁷⁷ Znači da je oblik paške *Citta Nuove* u biti racionalan, tipološki suveren i morfološki moderan, bez obzira na uspeg primjene tradicionalnih motiva i gradograđevnih navada. Upravo to mu je kao temeljna oznaka idejnosti renesansne kulture i humanističkoga svjetonazora, kojima vremenski izravno pripada,⁷⁸ glavna odlika, pa i ključna vrijednost, zapravo bitna podloga za ubrajanje među vrhunski dostignuća urbanističkih iskaza svekolikoga hrvatskog prostora.

LITERATURA

BIBLIOGRAPHY

- BERITIĆ, L. (1954.), *Stonske utvrde*, „Anali Histo-rijskog instituta JAZU u Dubrovniku”, 3: 297-354, Dubrovnik
- FARLATI, D. (1751.-1819.), *Illyricum sacrum*, to-mus I-VIII, Venetiis
- FISKOVIĆ, C. (1953.), *Biljeske o paskim spomeni-cima*, Ljetopis JAZU za godine 1949.-1950., 53: 51-66, Zagreb
- FISKOVIĆ, C. (1958.), *Naše urbanističko nasljeđe na Jadranu*, „Zbornik Društva inženjera i teh-ničara u Splitu”, 45-60, Split
- FISKOVIĆ, I. (1977.), *Ston u svojem prirodnom i povijesnom prostoru*, „Arhitektura”, 31 (160-161): 22-27, Zagreb
- FISKOVIĆ, I. (1994.), *Grad Pag – petstogodišnje urbanističko djelo*, „Mogućnosti”, 41 (1-3): 149-159, Split
- FISKOVIĆ, I. (2010.), *Umjetnička bastina u sred-njem vijeku i renesansi*, u: *Milost susreta. Umjetnička bastina Franjevačke provincije sv. Jeronima*, Galerija Klovičevi dvori, 78-117 (k.i.), Zagreb
- FISKOVIĆ, I. (2011.), *Dominikanski spomenici starijeg doba u jadranskoj Hrvatskoj*, u: *Domini-kanci u Hrvatskoj*, Galerija Klovičevi dvori, 54-118 (k.i.), Zagreb
- GRANIĆ, M. (1984.), *Pasko-zadarski odnosi u 14. stoljeću*, „Radovi Filozofskog fakulteta u Za-dru”, 23 (10): 287-298, Zadar
- HILJE, E. (1989.), *Marko Andrijić u Pagu*, „Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji”, 28: 109-118, Split
- HILJE, E. (1996.), *Stari grad na Pagu – ‘Srednjo-vjekovna Salona’*, „Glasje”, 3 (6): 86-92, Zadar
- HILJE, E. (1999.), *Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Pagu*, Arheološki muzej – kata-lozi i monografije 4: 1-151, Zadar
- IVANČEVIĆ, R. (1982.), *Reinterpretacija Zborne crkve u Pagu*, „Peristil”, 25: 53-80, Zagreb
- KEČKEMET, D. (1988.), *Juraj Dalmatinac i gotička arhitektura u Splitu*, Književni krug, 1-88, Split
- KLAJČIĆ, N.; PETRICIOLI, I. (1976.), *Prošlost Zadra – knjiga II / Zadar u srednjem vijeku do 1409*, Filozofski fakultet Zadar, 370-374, Zadar
- LAVEDAN, P.; HUGUENEY, J. (1974.), *L’urbanisme au Moyen age*, Droz, Geneve
- MILIĆ, B. (1995.), *Razvoj grada kroz stoljeća – II. srednji vijek*, Školska knjiga, Zagreb
- MONTANI, M. (1967.), *Juraj Dalmatinac i njegov krug*, Gliptoteka JAZU, 7-77, Zagreb
- MORINI, M. (1963.), *Atlante di storia dell’urbani-stica*, Milano
- OSTOJIC, I. (1964.), *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, Benediktinski priorat – Tkon, Il: 142-143, Split
- PELC, M. (2007.), *Renesansa*, Naklada Ljevak, Zagreb
- PETRICIOLI, I. (1953.), *Spomenici srednjovjekov-ne arhitekture na otoku Pagu*, „Starohrvatska prosvjeta”, III (2): 105-111, Zagreb
- PLANIC-LONČARIĆ, M. (1980.), *Planirana izgrad-nja na području Dubrovačke republike*, Centar za povijesne znanosti – Odjel za povijest umjet-nosti, 1-181, Zagreb
- RAUKAR, T. (1977.), *Zadar u XV stoljeću – Eko-nomski razvoj i društveni odnosi*, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Zagreb
- RAUKAR, T.; PETRICIOLI, I.; ŠVELEC, F.; PERIČIĆ, Š. (1987.), *Prošlost Zadra – knjiga III / Zadar pod mletackom upravom 1409-1797*, RO „Narodni list” Zadar – Filozofski fakultet Zadar, 85-88, Zadar
- SIMONCINI, G. (1974.), *Citta e societa nel Rina-scimento - I*, Einaudi, Torino
- SUIĆ, M. (1953.), *Pag: uz 510-tu obljetnicu os-nutka novog Paga*, Izdanje paske općine, 9-92, Zadar
- SUIĆ, M. (1976.), *Antički grad na istočnom Jadr-anu*, Sveučilišna naklada Liber, 1-328, Zagreb
- SUIĆ, M. (1979.-1982.), *Jurjev Pag – sinteza antičkog i srednjovjekovnog urbanizma*, „Rado-vi Instituta za povijest umjetnosti – Zbornik Ju-raj Matejev Dalmatinac”, 3-6: 203-204, Zagreb
- SUIĆ, M. (2003.), *Antički grad na istocnom Ja-dranu*, Golden marketing, Zagreb
- ŠONJE, A. (1981.), *Kasnoanticki spomenici na otoku Pagu*, „Peristil”, 24: 5-26, Zagreb

IZVORI

SOURCES

DOKUMENTACIJSKI IZVORI

DOCUMENT SOURCES

- BEDENKO, V. (1989.), *Pag – razvoj grada i pro-blemi obnove*, u: *Pag – povijesna jezgra grada: PUP* [voditelj: MILAS, D.], elaborat Urbanističkog instituta Hrvatske, Zagreb
- MILAS, D. (1989.), *O osnivanju grada Paga*, šapirografirano za znanstveni skup „Pag u pro-slosti i sadašnjosti”, Pag
- RUIĆ, M. L. (1779.-1780.), *Delle Riflessione stori-che sopra l’antico sato civile et ecclesiastico della citta et isola di Pago o sia dell’antica Gissa fatte da diversi autori, diplom, privilegi et altre carte pubbliche e private*, knjiga V, Državni arhiv u Zadru, Rkp. 34/1, Zadar

IZVORI ILUSTRACIJA

ILLUSTRATION SOURCES

- SL. 1. Arhiva Katedre za urbanizam, prostorno pla-niranje i pejzažnu arhitekturu, Arhitekton-ski fakultet, Zagreb
- SL. 2. http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/af/Grad_Pag_1443.JPG
- SL. 3., 5. I. Fisković i I. Tensek, na temelju doku-mentacije Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu
- SL. 4. http://www.pag.hr/images/stories/stari-grad/pag-panorama_03.jpg

SAŽETAK

SUMMARY

THE TOWN OF PAG – AN EXAMPLE OF A 15TH CENTURY "REAL TOWN"

The town of Pag, situated on the homonymous island in North Dalmatia is a unique example of a completely planned urban space whose construction started in 1443. In the course of the following thirty years, it mainly witnessed the execution of the final design stages which included the construction of town walls. They represent an original example of urban planning which has been well attested by archival documents. The creation of this new town, *Citta Nuova*, was said to have been prompted by the decision to relocate a smaller settlement called Old Pag which had been during the *Trecento* the centre of the insular community due to ancient salt plants built within the spacious bay in the centre of the uninhabited side of the island. The prehistoric and ancient Roman settlements with the capital Cissa were situated in a fertile valley further to the north, whereas Novalia – contemporary Novalja, was a settlement which developed during late antiquity exclusively as a sea port. The ethno-political changes that occurred during the early Middle Ages led to the abandonment of these settlements since the development of commerce on the Adriatic coast and in its hinterland stimulated construction of salt plants which came to be in the end of the 14th century the biggest salt plants in the Croatian Littoral. Important natural resources were the reason the area was desired by Zadar, the town that in many respects presented competition to Venice. In order to defend themselves from constant military upsurges, the islanders of Pag voluntarily consented to the protection offered by Venice and in 1409 the island became part of Venice's *Stato del Mar*. This meant colonial dependence of the island of Pag on the imperial power of Serenissima, but also encouragement to the economic growth of the local community.

Due to a misfortunate position of Old Pag, its community decided to move closer to the salt plants, which was also in the interest of Venice in that it eagerly wanted to keep its monopolistic position in salt trade. The establishment of New Pag was therefore approved by the Venice doge and it took place on the site which was compared to that of Old Pag more appropriate for organized life of the community and maritime connection to the main centre of the Venetian Republic. According to written sources the foundations of St Mary's [Translated by Željka Miklošević]

Church and of the main fort near the entrance to the town from the port were laid in 1443. Both buildings were built on the site which was soon after divided into four unequal quarters of the future town. The town was constructed gradually, but the planimetry of the site clearly shows that all components necessary for the town's functions were rationally planned from the very beginning. Particularities of the net-like system of streets attest primarily to the axial communication between the salt plants in the east and the port in the western part of the town, while the *cardo* of the transversally positioned *Strada magna* form the cross shaped plan with a square in the centre. Although geometrically completely irregular, the quadrangle space comprises the most important facilities for urban life: the Rectors' palace and the tower with a public clock positioned diagonally to the largest church and facing the communal loggia later on destroyed, situated on the opposite side of the parish church, and the Bishop's palace which never saw completion. Residential quarters were built in blocks composed of rows of axially attached private houses and perpendicularly positioned to the main road which was at places double-laned. In the northern section of the town the blocks were formed by two densely built rows of small houses, clearly intended for lower classes. In contrast, the rows in the southern section are double in size since they contained more spacious houses with back yards belonging to richer families. This social stratification was already established in the very cadastre which also confirms the morphological quality of the architecture although lagging behind the architectural achievements in other towns of the Venetian province of Dalmatia.

The urban features of Novi Pag, congruent in typology to the town-colonies related to semi-industrial production, have been attested by the modest fortified walls which entirely surrounded the town. Their irregular pentagonal shape with each side adjusted to the terrain and defence strategy formed a ring around the town. The western side of the fortification retracted towards the town centre providing thus better protection of the port with the most strongly built corner forts. The south side faced the salt plants with warehouses and controlled the approaching space in front of them together with the

western, shorter and functionally most neutral side. The longest, northern side protruding in a triangle-like formation contained a town gate facing the island fields. The walls of the fortification containing an interior corridor were easily and quickly accessible in case of enemy attacks.

A more thorough analysis of town planning and design, which can be detected in the present urban core of Pag, reveals detailed rational approach to urban development guided by the politics of organized local administration and strategy of the powerful state authorities. If observed from within that context, a question might arise about the true origin of Pag which seems to be the centre of the enigma including arrivals of the most significant artists of the Croatian *Quattrocento* to Pag as well as interpretations of Pag as the precursor of the Renaissance ideal town. Attempting to dispel such misconceptions, this text draws attention to fragmentary records of terrain measurement performed by Venetian military engineers by which *Citta Nuova* was divided into quarters. Subsequently, in 1460, the galley commander Andrea Buon made the measurement of the wider area of the town. The fact that the Senate of the Venetian Republic for years allotted 300 ducats for the construction of Pag and even controlled land exchange supports the premise that the Venetian centralist state had a decided role in conceiving the initial urban project of Pag. The execution of the concept design must have been handed to the local authorities and aristocrats who commissioned builders from southern Adriatic towns. The most esteemed among them, Giorgio Mathei Dalmaticus, had until 1466 participated as a building contractor in the construction of the fortification, while other building work was done by his collaborators among who there was not a single foreigner. That is the reason the entire architectural heritage of Pag, with unsubstantial number of sculptural works conforms to the artistic character of the coastal Croatia. The paper further supports the view that New Pag should be valued as an exceptional example of "real town" adapted to the achievements of mature humanism in the Eastern Adriatic without insisting on stylistically defining it in terms of Renaissance which has been attempted, though questionably, in the history of urban theory and practice.

IGOR FISKOVIĆ

BIOGRAFIJA

BIOGRAPHY

Dr.sc. **IGOR FISKOVIĆ** redovni je profesor u trajnom zvanju od 1994. na Odsjeku za povijest umjetnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 2004. redovni je član HAZU. Od 1965. istražuje i predaje kasnosrednjovjekovnu umjetnost općeg i nacionalnog smjera. Voditelj je znanstvenih projekata i interdisciplinarnih programa pri Ministarstvu znanosti RH. Organizirao je znanstvene simpozije „*Dani Cvita Fiskovica*” I-IX. Bibliografija mu sadrži šest knjiga, više od 150 znanstvenih i 200 stručnih radova.

IGOR FISKOVIĆ, PhD, full professor at the Art History Department, Faculty of Humanities and Social Sciences, Zagreb, and a full member of the Croatian Academy of Sciences and Arts. Since 1965 he has researched and lectured on Croatian and international late medieval art. He is a head of scientific projects and interdisciplinary programmes funded by the Croatian Ministry of Science. He organized the Days of Cvito Fisković conference and written 6 books, more than 150 scientific and 200 professional papers.

